

Sona Məsimova
ADU

KƏMİYYƏT ANLAYIŞININ DİL TARİXİNDƏ ƏKSI

Açar sözlər: *dil, kəmiyyət, say, isim.*

Key words: *language, quantity, numeral, noun.*

Ключевые слова: *язык, количество, числительное, существительное.*

Obyektiv gerçəklikdə, yəni real həyatda say müəyyənliyi özünü həm diskret (fasiləli), həm də adiskret (fasiləsiz) şəkildə büruzə verir. Kəmiyyət fasiləlidirsə, onu saymaq yolu ilə, fasiləsizdirsə, ölçmə üsulu ilə təyin etmək olar. Buradan aydın olur ki, insan idrakının əsas məfhumlarından biri olan kəmiyyət kateqoriyasında, əsasən, iki həlqə birləşmiş olur. Onlardan birincisi say (diskret çoxluqlar üçün), ikincisi isə ölçüdür (adiskret çoxluqlar üçün).

Dünya dillərində kəmiyyət anlayışı müxtəlif leksik və qrammatik vəsi-tələrlə ifadə olunur. İnkişaf etmiş dillərdə hər bir sayın ayrıca göstəricisi vardır. İndiki hallarında həmin leksik göstəricilər öz real kökləri ilə əlaqəni tamamilə itirərək, kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsinin mücərrəd daşıyıcılarına çevrilmişdir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki *beş, on, yüz* sözlərinin tarixən hansı mənada işləndiyini izah etmək çox çətindir.

Türk dillərində kəmiyyət anlayışının ifadə üsullarını araşdırmaq, kəmiyyət anlayışının leksik və morfoloji üsullarla ifadəsində istifadə olunan morfemlərin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün türk təfəkküründə kəmiyyət kateqoriyasının inkişafında özünü göstərən bir sıra mərhələləri nəzərə almaq olmaz.

Qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyaları bir-biri ilə sıx bağlanaraq “yuva” əmələ gətirir. Bu o deməkdir ki, kəmiyyət kateqoriyasının olması öz növbəsində keyfiyyət kateqoriyasının mövcudluğunu tələb edir. Məsələyə bu cəhətdən yanaşdıqda güman etmək olar ki, dillərin inkişafının ilkin dövrlərində kəmiyyət anlayışı olmamışdır. İbtidai insanın təfəkküründə kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayışı ilə çulğlaşmış şəkildə olmuşdur. Başqa sözlə desək, insan idrakının inkişafının bu dövründə kəmiyyət anlayışı müasir insanın təfəkküründəki kimi mücərrəd şəkildə deyil, hisslərlə, görmə yolu ilə qavranılır. Bu müddəa L.Levi-Brülün əsərlərində xüsusilə geniş şəkildə şərh edilmişdir. Onun fikrincə, müasir “ibtidai insanlar”ın (sivilizasiyadan geri qalmış ibtidai xalqlar nəzərdə tutulur) təfəkkürü, əsasən, hisslərə və görməyə əsaslanır və bununla da sivilizasiyaya, mədəniyyətə qo-

vuşmuş xalqların təfəkküründən fərqlənir. L.Levi-Brülə görə, “inkişafdan geri qalmış toplumların dilləri həmişə əşya və hərəkətlər haqqında elə dəqiq şəkildə təsəvvür ifadə edir ki, məhz predmet və hərəkətlər o tərzdə görünür və qulağa təsir göstərir. Bu dillərin ümumi meyli ətraf aləmi dərk edən subyektin əldə etdiyi təsəvvürün nəyisə təsvir etməyə deyil, formanı, cizgiləri, obyektlərin məkan daxilində yerləşməsini, hərəkəti, hərəkətin tərzini, bir sözlə, qəbul oluna və şəkli çəkilə bilən şeyləri bildirməyə xidmət edir” [2, 104].

Obyektiv aləmdə mövcud olan kəmiyyətin birbaşa hisslərlə, görməklə qavranması kəmiyyət kateqoriyasının inkişafında ayrıca bir mərhələ kimi götürülmür, çünki kəmiyyətin bu cür qavranmasını həmin kateqoriyanın tarixi inkişafında xüsusi mərhələ hesab olunması özünü doğrultmur. Filosoflar məhz bunu nəzərdə tutaraq haqlı olaraq yazırlar ki, birbaşa hisslərlə-görməklə qavrayış kəmiyyət kateqoriyasının idrak kateqoriyalarından birinə çevrilməsinə yalnız ilkin dayaq ola bilərdi. V.Z.Panfilov bununla bağlı yazır: “Kəmiyyət kateqoriyası ümumiləşmiş, mücərrəd təfəkkür kateqoriyasıdır və buna görə də konkret predmetlər çoxluğunun kəmiyyət xarakteristikasının inikasının ilkin hisslərlə-görməklə qavrama üsuluna onun inkişafının ilkin mərhələsi kimi deyil, əmələ gəlməsinin yalnız tarixi əsası kimi baxmaq olar” [3, 167].

Analoji mülahizəyə İ.S.Timofeyevin tədqiqatında da rast gəlmək olar. Onun fikrincə, kəmiyyətin birbaşa hissli qavranmasında əslində hələ keyfiyyətdən kəmiyyətə birbaşa keçid yoxdur [5, 101].

Obyektiv gerçəkliyin inikasının heyvanat aləmində də öz yeri vardır. Bu inikas heyvanların hiss üzvlərinə predmetlərin bütövlükdə, yaxud ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin təsiri nəticəsində əmələ gələn hisslər və qavrayışlar formasında özünü göstərir. Xarici aləmin təsirinə heyvanların şərti-reflektor reaksiyalarında xarici aləmin əşya və hadisələrinin əlaqə və münasibətləri də nəzərdə tutulur. Lakin heyvanların ali sinir fəaliyyəti sahəsində aparılmış çoxsaylı tədqiqatların göstərdiyi kimi, heyvanlar bu əlaqə və münasibətləribəşə düşür. Bunu hətta öz inkişaf səviyyəsinə görə insana daha yaxın olan insanabənzər meymunlar haqqında da demək olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik və qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Dünyanın bir sıra dillərində kəmiyyət anlayışının leksik üsulla – xüsusi nitq hissəsi olan saylarla ifadəsi o qədər də inkişaf etməmiş, yalnız birinci onluq səviyyəsində qalmışdır. Bu dillərdə saylar yalnız təkliklər vasitəsilə ifadə olunur.

Dünyanın əksər dil ailələrində (hind-Avropa, Altay, Ural, dravid, sami-hami, kartvel, tay-Tibet və s.) kəmiyyət anlayışını bildirən sözlər inki-

şaf edərək mücərrədliyin ən yüksək səviyyəsinə çatmış, bu anlayışı ifadə edən ayrıca nitq hissəsinin – sayların yaranmasına gətiribçixarmışdır.

Dünyanın inkişaf etmiş əksər dillərində kəmiyyət anlayışı qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Kəmiyyət anlayışının affikslərlə ifadə oluna bilməsi mücərrədliyin son həddidir. Bu anlayışın affiksəl morfemlərlə ifadə oluna bilməsi baxımından dünya dillərini bir neçə qrupa ayırmaq olar. Bəzi dillərdə kəmiyyət kateqoriyası öz ifadəsini təklik-çoxluq oppozisiyası (türk dillərində, monqol dillərində və s.), bəzi dillərdə isə təklik-təsniyyə-çoxluq oppozisiyası ilə (məsələn, müasir ərəb dilində) tapır. Bir sıra dillərdə hətta təklik-ikilik-üçlük-çoxluq oppozisiyası vardır. Bizi əhatə edən aləmdə mövcud olan əşyaların iki, üç və dörd olmasını bildirmək üçün xüsusi vasitələrdən – affiksəl morfemlərdən istifadə olunması dili ağırlaşdırır. Ona görə də dil öz tarixi inkişafında bu yükəndən xilas olmağa meyil göstərir. Belə qrammatik vahidləri olan dilləri inkişaf etmiş dillər sırasına deyil, əksinə, inkişafdan geri qalmış dillər sırasına aid etmək olar.

Əslində kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin – affikslərin olması bir o qədər də vacib deyildir. Dildəki hər hansı leksik vahid affiks qəbul etmədən çoxluq – topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac olmur, yənisözün özü topluluq bildirir və bu topluluq kəsilmə (diskret) çoxluqdan fərqli olaraq kəsilməyən (adiskret) olur. Azərbaycan dilindəki *sürü*, *naxır*, *camaat*, *kütlə* kimi sözlər buna misal ola bilər.

Kəmiyyət kateqoriyasının mürəkkəbliyi “diskretlik – adiskretlik”, “sayla bilmə – sayla bilməmə”, “məhdudluq – qeyri-məhdudluq” kimi anlayışlarla əlaqəli olmağı kəmiyyət formalarının mənalılarının dərk olunmasını çətinləşdirir. Tədqiqatçılarının əsas kəmiyyət oppozisiyasını gah “təklik – cəmlilik”, gah “cəmlilik – qeyri-cəmlilik”, gah “sıfır – sıfırdan çox”, gah da “parçalanma – parçalanmama” kimi izah etdiyini də nəzərə alsaq, ohalda məsələnin mürəkkəbliyinə şübhə qalmaz.

Məlumdur ki, kəmiyyət anlayışı tək-cəmlilik obyektiv aləmdəki əşya və hadisələri əhatə etmir. İş, hal və hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi felin tərz kateqoriyası ilə yanaşı, kəmiyyət anlayışının daşıyıcıları olan sözlərlə də ifadə olunur. Məsələn: azərb. *çox*, *xeyli*, *az*, ing. *many* “çox”, *few* “az”, *much* “çox”, *little* “balaca, az”.

Kəmiyyət mənasını sifətin dərəcə kateqoriyasına da aid etmək olar. Sifətlərdəki əlamət və keyfiyyətin azlığı və çoxluğu yalnız kəmiyyət vasitəsilə ölçülə bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, kəmiyyət insan idrakının ən mühüm və mücərrəd kateqoriyalarından biri kimi dil sisteminə dərinəndən nüfuz etmişdir.

Dil və təfəkkür məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olan V.Z.Panfilov yazır: “Sayların yaranmatarixi və inkişafı, qrammatik kəmiyyət kateqoriyası və ən müxtəlif dillərdə kəmiyyət təsəvvürlərinin ifadəsinə xidmət edən digər dil təzahürləri üzrə məlumatlar “ibtidai” adlandırılan xalqlarda sayma prosesinə dair etnoqrafik məlumatlar, nəhayət, uşaq psixologiyasına dair məlumatlar F.Engelsin bu barədəki mülahizələrini təsdiq edir və kəmiyyət kateqoriyasının mücərrəd, ümumiləşmiş təfəkkür kateqoriyası kimi öz inkişafında keçdiyi əsas mərhələlərini göstərməyə imkan verir” [3, 161]. Bununla bərabər, dildə kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsidil təzahürlərinin və ilk növbədə kəmiyyət anlayışlarının leksik ifadəsivə qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının təkamül tarixi göstərir ki, onların inkişafında həlledici rolunu obyektiv gerçəkliyin özünün bəzi əsas xüsusiyyətlərinin əksikimi kəmiyyət-düşüncə kateqoriyasının inkişafı oynayır. Göstərilən dil təzahürlərinin tarixi inkişafının təhlili inandırıcı şəkildə sübut edir ki, dil mənalı obyektiv gerçəkliyin inikası kimi insanın idrak fəaliyyəti prosesində formalaşır, bu və ya digər səviyyədə onun nəticələrini qeydə alır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кошечая И.Г. Уровни языкового абстрагирования. Киев, Изд-во Киевского Ун-та, 1973, 240 с.
2. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление, М., 1930, 365 с.
3. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (гносеологические аспекты). М.: Наука, 1977, 287 с.
4. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, 501 с.
5. Тимофеев И.С. Методологическое значение категорий “качество” и “количество”. М.: Наука, 1972, 216 с.
6. Hacıyev T. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı, 2007

Sona Masimova

Summary

The concept of quantity in language history

The category of quantity refers to all world languages and it has a wide range of means of expressions. In most language families the words which mean quantity developed and reached the highest level of abstraction. It led to the creation of separate group of parts of speech – the numeral. All of this shows that the notion of quantity influenced the language system as one of the most important categories.

Резюме

Понятие количества в истории языка

Категория количества относится ко всем языкам мира и имеет широкий спектр выражений. В большинстве языковых семей слова, которые означают количество, развились и достигли самого высокого уровня абстракции. Это привело к созданию отдельной группы частей речи – числительных. Проведенное исследование бинарности количество-качество показывает, что понятие количества, как одна из важнейших категорий, оказало влияние на языковую систему.

Rəyçi: fil.f.d. C.Babayev